

DOI:10.35774/app2023.04.045
УДК 342(477)(082)

Тетяна Бабкова,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії права та
конституціоналізму Західноукраїнського
національного університету
ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-6678-3515>

Ірина Тесленко,

аспірант
Харківського національного університету
внутрішніх справ,
суддя Солом'янського районного суду
м. Києва,
ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-2622-0289>

ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ СИСТЕМИ СУДОУСТРОЮ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВИКЛИКІВ СЬОГОДЕННЯ

Розкрито проблему вдосконалення структури судів з метою захисту прав усіх учасників суспільства, забезпечення реальної можливості доступу до правосуддя, оптимізації витрат на утримання судів, ефективності їхньої діяльності. Відповідно до чинного законодавства проаналізовано й охарактеризовано основоположні принципи судоутворення, а саме: територіальність, спеціалізація та інстанційність, а також складові вертикалі судової системи, з метою можливості створення та діяльності оптимальної системи вищих спеціалізованих судів для вирішення окремих категорій справ. З цією метою розглянуто питання оптимізації структури судової системи України з точки зору доцільності, пропорційного розподілу навантаження та скорочення витрат бюджетних коштів. Проаналізовано можливість використання ресурсу місцевих загальних судів у сукупності з використанням кадрового потенціалу судової системи та широкого запровадження нових технічних можливостей, забезпечення доступу громадян до наявних електронних сервісів, відходження від доцільності розгляду справ у певному місті (приміщення конкретного суду). Зокрема, на прикладі вертикалі господарських судів проаналізовано та зважено доцільність їх утримання як судів окремої спеціалізації у контексті подальшої судової реформи.

Ключові слова: структура судів, доступ до правосуддя, спеціалізовані суди, система судоустрою, учасникам господарських відносин, господарські суди, реформа судової системи, предметна підсудність, зменшення навантаження на суддів.

Babkova T., Teslenko I.

Ways to Improve the Judicial System of Ukraine in the Context of Current Challenges

The article is devoted to the problem of improving the structure of courts with a view to protecting the rights of all members of society, ensuring a real opportunity for access to justice, optimizing the costs of maintaining courts, and making their activities more efficient. Based on the analysis of the current legislation, the authors of the article analyze and characterize the fundamental principles of the court system, namely, territoriality, specialization and instance, as well as the components of the vertical of the judicial system, with a view to creating and operating an optimal system of higher specialized courts for resolving certain categories of cases. To this end, the author examines the issues of optimization of the structure of the judicial system of Ukraine in terms of expediency, proportional distribution of the workload and reduction of budgetary expenditures. The authors of the article analyze the possibility of using the existing resources of local general courts, together with the use of the existing human resources of the judicial system and the widespread introduction of new technical capabilities, ensuring citizens' access to the available electronic services, and moving away from the expediency of hearing cases in a particular city (a particular court building). In particular, the author analyzes and weighs the feasibility of maintaining them as courts of a separate specialization in the context of further judicial reform using the example of the economic courts vertical.

Keywords: structure of courts, access to justice, specialized courts, judicial system, participants of economic relations.

Постановка проблеми. Вже багато років судова система України перебуває у процесі постійного реформування та трансформації. Автори, які є суддями-практиками, здійснюють аналіз шляхів пошуку оптимальної структури ланок спеціалізованих судів у системі судоустрою. На прикладі аналізу теперішньої ситуації розмежування повноважень господарської та цивільної юрисдикції, у сукупності з наявністю законодавчої спорідненості норм матеріального права під час вирішення підвідомчих їм спорам, на погляд авторів статті, можливий варіант оптимізації в цій частині судової системи, об'єднання двох ланок юрисдикцій для досягнення головної мети суду, закріпленої в ст. 2 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», який, здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, забезпечує кожному право на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України, а також міжнародними договорами, згоду на обов'язковість яких надала Верховна Рада України

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемами недосконалості законодавства в частині підвідомчості господарських спорів присвячували свою увагу Н. О. Петренко. Розробкою та аналізом концепції реформування судової системи займалися С. О. Короєд, І. О. Кресіна, С. В. Прилуцький. Реформування господарської юстиції у контексті нових концепцій досліджував О. П. Подцерковний. Розробкою теоретичних та практичних питань судового захисту прав суб'єктів підприємництва займалися О. Р. Зельдіна, О. Г. Хроміля. Міжнародний досвід розбудови судової системи та її фінансування вивчали В. Чорнобук, Ю. А. Джепа.

Метою публікації є пошук шляхів оптимальної структури утворення ланок спеціалізованих судів у системі судоустрою, зокрема розглянуто вказану проблему на прикладі такої вертикалі спеціалізованих судів, як господарські, здійснено аналіз суперечностей, прогалин та неузгодженості законодавства, з метою оптимізації витрат на утримання судів у складних умовах військового стану для бюджету України, забезпечення ефективності та пропорційності навантаження під час їхньої діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вже більше десяти років судова система перебуває у процесі постійного реформування та пошуку оптимальної структури, але поки що така модель перебуває в процесі трансформації. Утримання судової системи здійснюється за рахунок бюджету України, тож, на нашу думку, для визначення структури судів як гарантів захисту прав всіх учасників суспільства та її змістовного наповнення пріоритетним є саме доступ до правосуддя, оптимізація витрат на утримання судів, ефективна діяльність.

Відповідно до ст. 125 Конституції України, судоустрій в Україні будується за принципами територіальності та спеціалізації і визначається законом. Суд утворюється, реорганізовується і ліквідується законом, проект якого вносить до Верховної Ради України Президент України після консультацій з Вищою радою правосуддя. Верховний Суд є найвищим судом у системі судоустрою України. Відповідно до закону можуть діяти вищі спеціалізовані суди. З метою захисту прав, свобод та інтересів особи у сфері публічно-правових відносин діють адміністративні суди. Створення надзвичайних та особливих судів не допускається [1].

Таким чином, єдина ланка спеціалізованих судів, які виокремлені в системі судоустрою Конституцією України, – це адміністративні суди, які є гарантією можливості захисту прав у сфері публічно-правових відносин.

Згідно з ч. 1 ст. 18 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 р. № 1402-VIII встановлено, що суди спеціалізуються на розгляді цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ, а також справ про адміністративні правопорушення [2]. Однак зазначеним законом не встановлено створення окремої вертикалі будь-якої юрисдикції.

Відповідно до ст. 17, яка регулює питання судоустрою Закону України «Про судоустрій та статус суддів», встановлюються основоположні принципи судоутворення, а саме: територіальність, спеціалізація та інстанційність, а також складові судової системи: місцеві, апеляційні суди та Верховний Суд як найвищий суд у системі судоустрою. Крім того, така стаття встановлює можливість створення та діяльності вищих спеціалізованих судів для окремих категорій справ.

Тож, сьогодні загальні складові та вертикалі судової системи окремо не виписані у будь-якому законодавчому акті, що дає змогу розглянути питання оптимальної структури судової системи України з точки зору доцільності, оптимального розподілу навантаження та скорочення витрат бюджетних коштів.

В Україні побудована та діє протягом тривалого часу окрема вертикаль господарських судів, які стали нащадками арбітражних судів.

Законом Української радянської соціалістичної республіки «Про арбітражний суд» від 4 червня 1991 року N 1142-XII було встановлено, що відповідно до Конституції Української РСР правосуддя в гос-

подарських відносинах здійснюється арбітражним судом. Арбітражний суд є незалежним органом у вирішенні всіх господарських спорів, що виникають між юридичними особами, державними та іншими органами [3].

Таким чином, арбітражні суди були створені саме для вирішення господарських спорів, які виникають між юридичними особами, державними та іншими органами.

Надалі до зазначеного закону неодноразово були внесені зміни, а Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про арбітражний суд» від 21 червня 2001 року №2538-III зазначені суди було фактично перейменовано у господарські, залишаючи за ними основні завдання: захист прав та охоронюваних законом інтересів учасників господарських правовідносин; сприяння зміцненню законності у сфері господарських відносин; внесення пропозицій, спрямованих на вдосконалення правового регулювання господарської діяльності [4]. Тож, у процесі запровадження цієї інституції, законодавець прагнув створити окрему судову вертикаль, яка забезпечувала би ефективний судовий захист учасникам господарських відносин.

До цього часу законодавство, яке регулює діяльність господарських судів, зазнало трансформації. Якщо дослідити поточну редакцію ч. 1 ст. 2 Господарського процесуального кодексу України, то завдання господарського судочинства також зазнали змін.

На цей час основним завданням господарського судочинства є справедливе, неупереджене та своєчасне вирішення судом спорів, пов'язаних із господарською діяльністю, та розгляд інших справ, віднесених до юрисдикції господарського суду, з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, держави [5]. Водночас правом на звернення до господарського суду, відповідно до положень ч. 2 ст. 4 Господарського процесуального кодексу України, наділені юридичні особи та фізичні особи – підприємці, фізичні особи, які не є підприємцями, державні органи, органи місцевого самоврядування з метою захисту своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав та законних інтересів у справах, що згідно із законом належать до юрисдикції господарського суду, а також для вжиття передбачених законом заходів, спрямованих на запобігання правопорушенням.

Таким чином, на шляху розвитку господарського судочинства коло осіб, які є учасниками процесу, та коло спорів, які підсудні цьому суду, було значно розширене, а право звернення до суду на цей час мають юридичні особи та фізичні особи – підприємці, фізичні особи, які не є підприємцями, державні органи, органи місцевого самоврядування.

Тож, сьогодні учасниками господарського процесу можуть бути не тільки суб'єкти підприємницької діяльності, а й фізичні особи у певних категоріях спорів.

З прийняттям Кодексу України щодо процедур банкрутства кількість категорій справ за участю фізичних осіб-громадян також суттєво розширилась, оскільки згідно з його ст. 7 було запроваджено спори, стороною в яких є боржник. Вказані спори господарський суд розглядає за правилами, передбаченими Господарським процесуальним кодексом України, з урахуванням особливостей, визначених цією статтею. Господарський суд, у провадженні якого перебуває справа про банкрутство (неплатоспроможність), у межах цієї справи вирішує: всі майнові спори, стороною в яких є боржник; спори з позовними вимогами до боржника та щодо його майна; спори про визнання недійсними результатів аукціону; спори про визнання недійсними будь-яких правочинів, укладених боржником; спори про повернення (витребування) майна боржника або відшкодування його вартості відповідно; спори про компенсування шкоди та / або збитків, завданих боржнику; спори про стягнення заробітної плати; спори про поновлення на роботі посадових та службових осіб боржника; спори щодо інших вимог до боржника [6].

З прийняттям Кодексу України з процедур банкрутства фактично всі справи, у яких будь-якою стороною є особа-боржник, перейшли до господарської юрисдикції, ототожнив фактично функції господарських судів із загальними місцевими у багатьох категоріях спорів.

З одного боку, такі новації дали змогу акумулювати всі категорії справ в одному суді для ефективного просування процедури банкрутства, а з іншого – передали до провадження господарських судів «непрофільні» справи, що погіршило доступ пересічних громадян до правосуддя та можливості захистити їхні права.

Уникаючи непоміжованих схильностей до радикальних змін, вважаємо за доцільне зважити також таке.

За територіальним принципом господарські суди знаходяться винятково в обласних центрах, тож їхнє розташування не надає вільного доступу до них громадян без додаткових витрат.

Сьогодні процедури, які здійснюються у господарській вертикалі судів, часто дуже схожі з процедурами, застосованими в цивільному процесі, який відбувається у загальних судах (місцевих та апеляційних).

Відповідно до ст. 12 Господарського процесуального кодексу України, господарське судочинство здійснюється за правилами, передбаченими цим Кодексом, у порядку: 1) наказного провадження; 2) позовного провадження (загального або спрощеного), що відповідає процедурам, закріпленим у статті 19 Цивільного процесуального кодексу України [7].

Згідно з ч. 1 ст. 1 Цивільного процесуального кодексу України встановлено, що завданням цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави.

Таким чином, на цей час господарський та цивільний процес здебільшого дуже схожі як за складом учасників, так і за процедурами. Основною відмінністю є спеціалізація господарських судів на розгляді спорів, які виникають у господарських відносинах. Головним нормативно-правовим актом, який направлений на їх регулювання, є Господарський кодекс України.

Ще в 09.09.2021 р. у Верховній Раді України було зареєстровано за № 6013 «Проект Закону про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період», згідно з яким, зокрема, пропонується припинити дію Господарського кодексу України. У пояснювальній записці до законопроекту зазначено, що, окрім іншого, пропонується визнати його таким, що втратив чинність, оскільки положення Господарського кодексу України переважно не мають регулятивного ефекту, є декларативними за своїм змістом, а також суперечать іншим нормативно-правовим актам та загальним засадам цивільного законодавства [8].

Щодо цього законопроекту точиться жваве обговорення як у науковій, так і в суддівській спільноті. На нашу думку, у більшості питань Господарський кодекс України має бланкетні норми, тож його доцільність як окремого кодифікованого нормативного акта викликає більше питань, ніж відповідей.

Щодо господарських судів як окремої ланки судової системи, вважаємо за доречне звернути увагу на рух реформ у судовій системі у бік звуження предметної підсудності цих судів, що додатково має призвести до зменшення навантаження на суддів.

З урахуванням наявного на цей час навантаження, доцільність утримання господарських судів як окремої спеціалізації своєчасно та обґрунтовано зважається законодавцями та науковцями у контексті подальших реформ.

Судовою реформою 2016 р. було створено Вищий суд з питань інтелектуальної власності (ст. 31 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»), який діє як суд першої та апеляційної інстанції з відповідних питань. Зазначений суд було фактично створено Указом Президента України від 29 вересня 2017 р. № 299/2017, однак сьогодні конкурсні процедури щодо добору суддів ще тривають. Запуск роботи цього спеціалізованого суду має прибрати підсудні йому категорії справ з господарських судів та знизити кількість справ, які перебувають у їх провадженні.

Таким чином, вже запущені процедури сприятимуть подальшому зниженню кількості справ, які розглядаються в господарських судах, та, відповідно, зменшенню навантаження на суддів.

Проте сьогодні є суттєва різниця у середньому рівні навантаження на одного суддю місцевого господарського та на одного суддю місцевого загального суду (місцевого суду) у напрямі значно більшого навантаження останніх.

Зокрема, за даними Ради Суддів України щодо орієнтовної нормативної чисельності суддів господарських судів та загальних місцевих судів за 9 місяців 2023 р. можна зробити висновок, що спостерігається різниця більш ніж у два рази у кількості матеріалів, що надходять на розгляд останніх. Зокрема, за 9 місяців 2023 р. на розгляд місцевих загальних судів надійшло 2 201 856 справ та матеріалів, водночас кількість суддів відповідно до рішення Вищої Ради правосуддя становить – 3 823, відповідно на 1 суддю місцевого суду припадало – 576 матеріалів, а на розгляд господарських судів за той самий період часу надійшло справ та матеріалів у кількості – 134 831, при цьому чисельність суддів відповідно до рішення Вищої Ради правосуддя становить – 593, а отже, на 1 суддю господарського суду припадало – 227 матеріалів [9].

Концепція, запропонована Дослідницькою службою Верховної Ради, що створена в 2022 р., пропонує ліквідувати господарські суди першої та другої інстанції, залишивши Касаційний господарський суд при Верховному Суді та запровадивши внутрішню спеціалізацію суддів місцевих судів за секціями з

розгляду господарських справ, поряд із секціями з розгляду кримінальних справ, цивільних справ, справ про адміністративні правопорушення, справ з питань інтелектуальної власності [10].

Заслужують на увагу та обговорення запропоноване в Концепції «утворення судів першої інстанції за принципом «єдиного вікна», які розглядатимуть: цивільні, кримінальні, господарські справи, справи з питань інтелектуальної власності та справи про адміністративні правопорушення».

Можливість доступу громадян та інших осіб (у т. ч. суб'єктів підприємницької діяльності, органів місцевого самоврядування, державних органів тощо) до правосуддя є пріоритетом правової держави. Будь-який можливий вплив на це потрібно враховувати під час запровадження інноваційних процесів та реформ. Сьогодні реформування роботи судів відбувається, зокрема, шляхом діджиталізації, тому внаслідок таких процесів доцільність територіальної підсудності найближчим часом може бути знівельована. Проте під час модернізації судової системи ми маємо пам'ятати про найбільш незахищені верстви населення, які не мають фінансової можливості долучитись до процесів цифровізації, позбавлені можливості брати участь у судових засіданнях у режимі відеоконференції чи нести додаткові витрати на подорож до обласного центру – місця розташування суду. Вони також є громадянами України, водночас держава має забезпечити їх право на захист своїх прав та інтересів у суді. У такому аспекті суди загальної юрисдикції мають найближче розташування до учасників процесів як споживачів судових послуг, тому можуть забезпечити належний доступ громадян до правосуддя, у т. ч. для фізичних осіб, які із запровадженням новацій стали учасниками процесів у господарських судах.

Висновки. Подальше реформування судової системи, пошук оптимальної моделі судоустрою, необхідність оптимізації витрат на утримання судів в умовах воєнного стану, обов'язок держави забезпечити доступ громадян до правосуддя можуть привести не тільки до об'єднання судів (на виконання запроваджені реформи адміністративно-територіального устрою), а й до об'єднання юрисдикцій (зокрема, об'єднання господарських судів із загальними місцевими судами). Подібні новації можуть надати можливість ефективно використовувати суддівський ресурс, вирівняти навантаження на суддів та раціонально використовувати бюджетні кошти. Право кожного на справедливий суд є непорушним та має забезпечуватись державою, тож доступ громадян до правосуддя та отримання належних судових послуг – це основа будь-якої правової держави. Загальні місцеві суди найбільш наближені до громадян, тож можуть виконати таке завдання. Під час формування нової мапи судів та визначення загальної системи судоустрою в Україні, на наш погляд, держава має максимально використати наявний ресурс місцевих загальних судів, посиливши їх кадровим потенціалом судової системи, зокрема інших юрисдикцій. Водночас із запровадженням нових технічних можливостей, які надають змогу позбутися обов'язковості присутності громадян безпосередньо у залі суду, забезпечення територіального принципу розташування судів може бути використано для доступу громадян до наявних електронних сервісів, а не до розгляду справ у певному місці (суді), що може зневільювати будь-які корупційні ризики, розвантажити приміщення судів, прискорити строки розгляду справ та загалом надати позитивний ефект у розвитку України як правової держави.

Список використаних джерел

1. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 22.11.2023)
2. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 2 червня 2016 року № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення: 10.11.2023)
3. Про арбітражний суд : Закон Української радянської соціалістичної республіки від 4 червня 1991 року № 1142-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1142-12#Text> (дата звернення: 22.11.2023)
4. Про внесення змін до Закону України «Про арбітражний суд» : Закон України від 21 червня 2001 року № 2538-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2538-14#Text> (дата звернення: 22.01.2024)
5. Господарський процесуальний кодекс України 1798-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text> (дата звернення: 22.11.2023)
6. Кодекс України з процедур банкрутства 2597-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19#Text> (дата звернення: 22.11.2023)
7. Цивільний процесуальний кодекс України 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 12.11.2023)
8. Проект Закону про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період за № 6013. URL: <https://www.kmu.gov.ua/bills/proekt-zakonu->

pro-osoblivosti-regulyuvannya-pidpriemnitskoi-diyalnosti-okremikh-vidiv-yuridichnikh-osib-ta-ikh-obednan-u-perekhidniy-period (дата звернення: 09.11.2023)

9. Офіційний сайт Ради Суддів України. URL: <https://rsu.gov.ua/ua/documents/109> (дата звернення: 18.11.2023)
10. Концепція реформування системи судів із метою покращення доступу до правосуддя Дослідницької служби Верховної Ради України. URL: https://research.rada.gov.ua/documents/analyticRSmaterialsDocs/law_judic_activ/concept_rz-pravsud/73711.html (дата звернення: 20.11.2023).

References

1. *Konstytutsiia Ukrainy [Constitution of Ukraine]*. Zakon Ukrainy vid 28.06.1996 r. № 254k/96-VR. (n.d.). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%D0%B2%D1%80#Text> [in Ukrainian]
2. *Zakon Ukrainy «Pro sudoustrii i status suddiv» vid 2 chervnia 2016 roku № 1402-VIII [Law of Ukraine «On the Judicial System and Status of Judges»]* (n.d.). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> [in Ukrainian]
3. *Zakon Ukrainiskoi radianskoi sotsialistychnoi respubliki «Pro arbitrazhnyi sud» vid 4 chervnia 1991 roku N 1142-XII [Law of the Ukrainian Soviet Socialist Republic «On Arbitration Court»]* (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1142-12#Text> [in Ukrainian]
4. *Zakon Ukrainy «Pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy «Pro arbitrazhnyi sud» vid 21 chervnia 2001 roku №2538-III [Law of Ukraine «On Amendments to the Law of Ukraine «On Arbitration Court»]*. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2538-14#Text> [in Ukrainian]
5. *Hospodarskyi protsesualnyi kodeks Ukrainy 1798-XII [Commercial Procedure Code of Ukraine]*. (n.d.). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text> [in Ukrainian]
6. *Kodeks Ukrainy z protsedur bankrutstva 2597-VIII [Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures]*. (n.d.). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19#Text> [in Ukrainian]
7. *Tsyvilnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy 1618-IV [Civil Procedure Code of Ukraine]*. (n.d.). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> [in Ukrainian]
8. «Proekt Zakonu pro osoblyvosti rehuliuвання pidpriemnytskoi diialnosti okremykh vydiv yurydychnykh osib ta yikh obednan u perekhidnyi period» за № 6013 [«Draft Law on Peculiarities of Regulation of Entrepreneurial Activity of Certain Types of Legal Entities and Their Associations in the Transition Period»]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <https://www.kmu.gov.ua/bills/proekt-zakonu-pro-osoblivosti-regulyuvannya-pidpriemnitskoi-diyalnosti-okremikh-vidivyuridichnikh-osib-ta-ikh-obednan-u-perekhidniy-period> [in Ukrainian]
9. Ofitsiynyi sait Rady Suddiv Ukrainy [Official website of the Council of Judges of Ukraine]. (n.d.). Retrieved from <https://rsu.gov.ua/ua/documents/109> [in Ukrainian]
10. *Kontseptsiia reformuvannya systemy sudiv iz metoiu pokrashchennia dostupu do pravosuddia Doslidnytskoi sluzhby Verkhovnoi Rady Ukrainy [Concept of reforming the court system to improve access to justice by the Research Service of the Verkhovna Rada of Ukraine]*. (n.d.). Retrieved from https://research.rada.gov.ua/documents/analyticRSmaterialsDocs/law_judic_activ/concept_rz-pravsud/73711.html [in Ukrainian]

Стаття надійшла до редакції 02.12.2023